

Under ytan av vår tids språk

Ortnamnen – språkliga fornlämningar

Eva Nyman, forskarassistent i nordiska språk

Det språk som vi använder i vårt dagliga tal och läser i våra tidningar är på något sätt självklart för oss. Det är sällan som vi funderar över varför vi talar eller skriver som vi gör. Stavningen är självklar – vi reagerar med detsamma om vi ser att något ord är felstavat. Uttalet är självklart – vi uppmärksammar omedelbart om någon uttalar namnet på vår bostadsort fel, eller – ännu värre – om någon uttalar vårt eget personliga namn fel. Det är mest avvikelserna från vad vi uppfattar som ”normalt” språk som får oss att titta upp. Ibland tycker vi att avvikelserna är irriterande, ibland känns den uppfriskande.

Någon gång kommer vi ändå på oss med att fundera över vad som är korrekt språkbruk eller varför vanliga ord stavas som de gör: Hur stavar vi till ”*farstukvist*”? Är ordets första sammansättningsled *farstu*? Eller är det *förstu*? *förstuga*? Skall ordet stavas *förstukvist*? Eller rentav *förstugukvist*? Låt oss kolla i SAOL, *Svenska Akademiens orddlista*! Den visar sig uppta både *farstukvist* och *förstukvist*. Men man kan bara falla i *farstun*, inte i *förstun* eller *förstugan*. Så långt kommer vi med enkla medel. Men om vi vill gå vidare och reda ut om *farstu* och *förstu(ga)* är ett och samma ord? Då måste vi ned under nuspråkets yta och blicka bakåt mot äldre språkskeden.

Något av det mest självfallna i vårt språk är namnen, egennamnen. Inte funderade en infödd stockholmare som jag värst mycket över varför Stockholm hette *Stockholm* eller Sundbyberg *Sundbyberg* – eller varför gatorna bar namn som *Kungsgatan*, *Gransångarvägen* eller *Skaldevägen*. Namnen var bara som ett slags etiketter för mig. Det behövdes riktigt konstiga namn som *Thespiavägen* och *Thaliavägen* eller fantasieggande namn som gatunamnet *Drakstigen* eller önamnet *Helgeandsholmen* för att få mig att fundera och ställa frågan: Varför heter det så? Vad kommer namnet av? Vad betyder det?

Betyder namn något? Ortnamnsforskaren, som är ”ute i fält” och interjuvar vanliga, oförvillade människor får ofta kommentarer av typen: ”Vad namnet betyder? Det betyder ju ingenting, det är ju bara ett *namn*.” Eller: ”Tja, stället ska ju något namn ha.” Dessa kommentarer säger något om egennamnets funktion. När ett namn väl är accepterat och etablerat, fungerar det mest bara som en identifierande etikett, och ett ”meningsfullt” namn som *Biskopsgården* fungerar varken bättre eller sämre än ett för oss nutidsmänniskor ”meningslöst” namn som *Partille*. Och även om vi kan begripa namnet *Biskopsgården* till en viss del, så kräver vi inte att det skall avse en enda gård som biskopen äger, utan vi kan acceptera att det är namn på en hel stadsdel. Eller tänk på pojknamnet *Björn*! Inte väntar vi oss att den som bär det namnet skall se ut som en björn. Namn fungerar utmärkt som rena etiketter – tänk på stadsnamnen *Säffle*, *Hjo* och *Kalmar* – vi behöver inte alls begripa vad de betyder för att använda dem.

Men även om namn fungerar utmärkt som rena etiketter, så kan vi ibland inte låta bli att dyka ned under det nutida språkets yta och försöka nå en förklaring till ett namn. Små barn som håller på att lära sig sitt språk ser ibland på problem av detta slag med klarare ögon än vi vuxna, som slutat förundras över språket. Min äldste systerson, då bosatt i Uppsala, brukade under en period uttala stadens namn med stark emfas på *Upp-*, och samtidigt gjorde han en illustrerande rörelse: Han ”hämtade” stavelsen med händerna nere på golvet och lyfte den glädjestrålade upp ovanför sitt huvud. Därmed manifesterade han att han hade ”förstått” *Upp-* i *Uppsala*. Den utbildade och erfarna namnforskaren kan komma längre med *Uppsala*, men kan upptäckarglädjen vara större?

Såväl vuxna som barn vill gärna att namn skall ”betyda något” eller att åtminstone en del av namnet skall kunna anknytas till det ”normala” ordförrådet. Som liten kunde jag inte acceptera namnet *Falun*. Numera vet jag att *Falun* återgår på en böjningsform av ett områdesnamn *Falan*, som väl syftat på blekgul torrmark åt gruvan till. För mig lät emellertid *-lun* som ett slarvigt uttal av *-lund*, och alltså försökte jag introducera formen ”*Falund*”. Jag lyckades förstås inte, men det är faktiskt inte så ovanligt att namn har förändrats därför att ett ursprungligt uttal ansetts vara ”slarvigt” eller ”fel”. Vi språkvetare talar i detta fall om *hyperkorrektion*, tendensen att göra ”så rätt att det blir fel”.

Ett ortnamns nutida yta kan alltså ibland vara bedräglig. De uppsnyggade – eller förvanskade – namnformerna kan vara mycket suggestiva, men de leder oss in på fantasins och drömmens marker, inte på verklighetens. *Gråmunkehöga* i Uppland, t.ex., tycks berätta något om gråmunkar, franciskaner, men i själva verket kallades orten in på 1700-talet *Grummenhöga* eller *Grundhöga*, vilket i mycket sen tid ”snyggades upp” till *Gråmunkehöga*. Förleden *Grummen-/Grund-* återgår på ett urgammalt ortnamn *Gromund*, som betyder ’kännetecknad av gytta (eller slam)’. *Waldemarsudde* i Stockholm berättar inte om kung Valdemar utan är ett ”uppsnyggt” *Vallmarsudde*, och det är bildat till Djurgårdsöns forna namn *Valmundsö*, ett namn som ytterst har med ett urgammalt ord *valm*, ’sjögång’, att göra. Allt detta säger oss att ett namn – och i all synnerhet ett gammalt namn – måste tolkas vetenskapligt innan det kan berätta något säkert för oss.

Hur skall man då som forskare tränga under ytan? Först och främst måste man kunna det språk, som ortnamnen återspeglar. Vidare måste man söka upp de äldsta skriftformerna av namnet. Man måste känna till det genuina uttalet, alltså uttalet i ortens gamla dialekt. Och eftersom ortnamnen ofta nog är komprimerade terrängbeskrivningar, måste man besöka platsen och undersöka hur där ser ut.

Det språk som ortnamnet återspeglar – vad menar jag då? Jo, språket har förändrats. Ett ord kan ha gått ur bruk i vårt vanliga språk men kan finnas kvar ”konserverat” i ett ortnamn. *Mölnlycke*, nu en tätort, förr en gård, kanske låter gåtfullt. Känner man det gamla språket och vet att *mølna* betydde ’kvarn’ och att *lycka* betydde ’inhägnat område’, är det inte så långt till förståelsen av namnet som ’det inhägnade område vid/med kvarnen’. Samma ord *mølna*, ’kvarn’, ingår i *Möln dal*. (Sydsvenskar känner säkert till ordet *mölla*, som är utvecklat ur det äldre *mølna*.) Förleden i *Möln dal* syftar på en eller flera vattenkvarnar i Mölndalsån. Efterleden *dal* behöver vi ju inte få förklarad, för det ordet lever kvar i vårt nutida språk.

Ibland kan ett ord betyda något annat i det genuina lokala språket, dialekten, än i riksspråket. Förleden *fyll* i det bohusslänska *Fjällbacka* har väl förvånat en och annan sommargäst, men ordet har här en dialektal betydelse ’högt, brant berg (i allmänhet)’ och syftar på Vettebergen söder om tätorten. Det gamla, genuina uttalet av ett ortnamn är viktigt att känna till. I Dalarna finns en plats som heter *Uggelwiken*, och det låter kanske enkelt att förklara. Men ortnamnets gamla uttal är ”Ulvitja” eller ”Ulvika”,

och det visar att *uggla* inte kan ingå. Förleden skulle däremot kunna vara *ulv*, 'varg'. Nu är det så att namnet har blivit nedskrivet redan under medeltiden (1452) som *Wlfue wiken*, och detta visar oss klart att namnet syftar på ulvar, alltså vargar.

Terrängförhållandena på platsen måste man känna till för att tolka ett terrängrelaterat namn rätt. Kartan kan säga oss en hel del, men intet går upp mot ett eller helst flera besök på platsen. Vi måste nämligen försöka få samma perspektiv på terrängen som de människor hade som gav namnen. De såg t.ex. inte i fågelperspektiv. Även om formen på sjön Hjorten erinrar om ett hjorthorns greniga form, när man ser den på kartan, så visar det sig att man i verkligheten, på platsen, inte alls får något sådant intryck. *Hjorten* är sannolikt en förkortning av ett äldre **Hjort(a)sjön* och erinrar om att hjortar hållit till där. (Asterisken, stjärnan, anger att ordformen **Hjort(a)sjön* är en rekonstruktion.)

Ofta nog – ja, oftast – krävs en sammanvägning av äldre skriftformer, dialektuttal, terrängförhållanden m.m., innan ett namn kan tolkas. Men när ett ortnamn väl är tolkat, kan det ge oss intressanta upplysningar. Vi skall nu ta upp ett litet antal ortnamn och försöka tränga in under deras nuvarande, ibland bedrägliga yta och se vad de kan upplysa oss om.

Låt oss se på några västsvenska namn! I *Göteborg* (*Giötheborg* 1605) syftar efterleden *-borg* på stadens karaktär av fästning. *Göteborg* är inget gammalt namn, men det är inspirerat av gamla namn som (*Väster*)*götland* och *Göta älv*. Det upplyser oss mest om hur tidsandan var vid den tid då det gavs, med hög uppskattning av det forntida Norden och av förfäderna, de "gamla göterna". Äldre är borgnamnet *Älvsborg* (*Eluesborgh* 1366), avseende Gamla Älvsborgs fästning. Namnet innehåller som senare led *borg*, 'fästning', men förleden kan inte vara bara en genitivform av *älv*, som man nu skulle tro, för på medeltiden hade detta ord genitivformen *ælvar*. Troligen är förleden ett fornsvenskt **ælf-øse* 'älvmynning'; **øse* är en avledning till det *os* 'mynning' som finns i många ortnamn och har samma innebörd. **Ælføseborgh* 'borgen vid älvmynningen' är ju ett träffande namn på fästningen som skulle försvara det som länge var Sveriges enda hamn vid Västkusten. Som bekant var Halland danskt och Bohuslän norskt till 1600-talets mitt.

Bland stadsdelnamnen i Göteborg finns flera som kastar ljus över svunna tider. *Masthugget* (*Mastehugget* 1647) verkar ju ha med skeppsbyggeri att

göra, och det stämmer också. Det innehåller ett ord *hugge*, 'plats där man hugger träd, hygge' och pekar tillbaka mot en tid då master till segelfartyg förfärdigades nere vid älvstranden. Stadsdelsnamnet *Majorna* (*Mayerne* 1652) är kulturhistoriskt intressant. Det är bildat till ordet *maja*, 'koja, bod', som är ett medeltida lånord från finskan eller estniskan. Vi känner ordet som efterled i de sentida ordskapelserna *sopmaja* och *bajamaja*. Det göteborgska *Majorna* tycks ursprungligen ha syftat på några små hus. Varken namnet *Masthugget* eller *Majorna* är särskilt gammalt; det ser man bl.a. på den bestämda formen.

Kungälv är en gammal norsk stad. Namnet innehåller inte *älv*, som man skulle kunna tro, utan efterleden är omtolkad utifrån läget vid älven. Staden nämns ofta i medeltida historisk litteratur och namnet skrevs *Konungahella* på 1200-talet. Det gamla genuina uttalet är "Kongell". Platsen har förmodligen ursprungligen hetat bara **Hella* och namnet har syftat på en berghäll, vid vilken man kunnat lägga till med skepp. Förleden *Konunga-* är genitiv pluralis av *konung* och torde syfta på att ett kungamöte ägt rum på denna fordom så viktiga plats.

Staden *Varberg* uppstod på medeltiden i det då danska Halland. Namnet, skrivet *Wardbergh* 1305, avsåg tidigast den klippta där Varbergs fästning byggdes på 1280-talet. Staden flyttade omkring en del under de följande oroliga århundradena, men namnet har förblivit oförändrat. *Varberg* är ett forndanskt **warthbiærgh* med betydelsen 'vaktberg', och det finns flera andra berg i norra och mellersta Halland med detta namn, t.ex. *Store Varbjär*. Dessa "vaktbergsnamn" visar oss att det fanns ett forntida signal- och försvarssystem utefter Hallandskusten. Ortnamnen har överhuvud taget visat sig vara en guldgruva, när arkeologer och historiker sökt gamla vårdkaseberg i sin strävan att rekonstruera de forntida militära signalsystemen i Norden.

De hittills nämnda namnen kan vi utan stort besvär förstå, om vi satt oss in i den tidiga medeltidens nordiska fornspråk. Men det finns ortnamn som måste ha låtit obegripliga redan i början av medeltiden. Flera av de önamn, älvnamn och sjönamn, som vi känner från Västkusten, var sannolikt runt tusen år gamla redan på vikingatiden. Intet under att vissa av dessa namn nu är svårtydda! Alla verkligt gamla namn behöver dock inte vara svårbegripliga. Namn av typen *Berg*, *Land*, *Å*, *Näs*, *Ås* med flera kan

vara urgamla, men eftersom de till grund liggande, ännu äldre orden fortfarande lever i vårt språk, har vi ingen svårighet att förstå dem.

Många av de riktigt gamla namnen är emellertid bildade som avledningar, alltså med en ändelse, ett suffix. Ön *Härmanö* nära Orust bär inte vittne om någon *Herman* utan hette på medeltiden bara *Hermð* (ð är tecken för tonande läspljud), och på ön finns en by *Härm* som bevarar det gamla, osammansatta önamnet. *Hermð* är förmodligen en avledning till ett ord **harm-* som finns i ortnamn på andra håll och som verkar ha betytt 'stenig mark'. Här syftar det sannolikt på rullsten av väldiga dimensioner i öns vikar. *Hermð* var nog ett obegripligt namn redan på vikingatiden. Namnet är troligen från tidig järnålder; på urnordiska, den äldsta formen av nordiskt språk som vi känner till, kanske det lydde **Harmiðō* (tecknet *ō* står för långt *å*-ljud).

Ett annat intressant gammalt namn är *Mjörn* (*Miorn*, *Myorn* 1388), avseende en ö som nu nästan vuxit samman med ön Tjörn. *Mjörn* har tolkats som en avledning till ett ord som på urnordiska tros ha lytt **merwa-* och som ännu på 1930-talet levde i det västgötska dialektordet *mjör*, 'stenanhopning, block och stenar, som rasat ned för sidorna av ett berg'. Ön *Mjörn* kännetecknas av en påfallande söndersprucken, "krossad" berggrund. I urberget har här och var väldiga rännor uppstått, och allt från småsten till enorma block har lossnat och fallit ut. Runt ön består botten och lägre strandterräng i hög grad av fint grus.

Tydningen av namn som *Härmanö* och *Mjörn* blir naturligtvis osäkrare och mer schematisk än tydningen av de i runda tal tusen år yngre *Kungälv* och *Varberg*. Men det rör sig inte om rena gissningar. Namnen är bildade enligt mönster som går igen över de delar av Norden, där nordiskt språk av gammalt har talats, dvs. hela Danmark och de södra och mellersta delarna av Norge och Sverige. Samma namntyper är kända från kontinenten, och allt återgår på gamla indoeuropeiska ordbildningsmönster. Namn som *Härmanö* och *Mjörn* är språkliga fornlämningar, och en tolkning som tränger under deras yta låter oss skåda bakåt mot tider som annars är språkligt sett onåbara.